

Polskie interpretacje totalitaryzmu i autorytaryzmu, red. Marek Maciejewski, Maciej Marszał, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, Wrocław 2011, t. XXXIII, ss. 535

Wielodyscyplinarne badania nad komunizmem, faszyzmem i nazizmem prowadzili w Polsce już przed 1939 r. czołowi przedstawiciele nauk humanistycznych i społecznych, w tym m.in. teoretycy i historycy prawa. Zagrożenie totalitarne stanowiło również istotny element analiz podejmowanych przez polityków i publicystów II RP wszystkich orientacji, znanych pisarzy oraz przedstawicieli Kościoła katolickiego¹.

W przedwojennych badaniach sowietologicznych istotną rolę odegrał wileński Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, z którym związany był Wiktor Sukienicki, Stanisław Swianiewicz, Jan Kucharzewski i Feliks Koneczny². W jego pracach brali też udział znani wileńscy historycy prawa – Stefan Ehrenkretz, Bolesław Wilanowski i Seweryn Wysłouch. Polscy badacze fenomenu komunizmu akcentowali różne aspekty dokonywanego od 1917 r. sowieckiego „eksperymentu” ustrojowo-społecznego, postrzegając go niekiedy wręcz w kategoriach apokaliptycznego zagrożenia dla chrześcijańskiej cywilizacji europejskiej (Marian Zdziechowski)³. Podkreślano negowanie przez system sowiecki wartości demokratycznych, liberalnych i humanistycznych oraz odrzucanie wszelkiej praworządności i stosowanie masowego terroru politycznego uzasadnianego „koniecznością historyczną”⁴. Prezentowano poglądy o Związku Radzieckim jako bezpośrednim spadkobiercy rosyjskiej tradycji państwowo-kulturowej, bądź też akcentowano ideową odmienność Rosji carskiej i bolszewickiej⁵.

W licznych analizach dotyczących faszyzmu włoskiego, szczególnie z początku lat 20. XX w. zdarzały się w miarę pozytywne oceny wyrażane wobec niego, zwłaszcza w niektórych kręgach ekonomistów⁶. Natomiast polskie interpretacje nazizmu

---

¹ Zob. m.in. A. Jaeschke, *Totalitarni sąsiedzi Polski w publicystyce politycznej 1931-1939*, Kraków 2002; G. Zackiewicz, *Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918-1939*, Kraków 2004; L. Piątkowski, *Związek Radziecki w publicystyce polskiej 1922-1928*, Lublin 1992; E. Jeliński, *Idee bolszewizmu w katolickiej myśli filozoficzno-społecznej II RP*, [w:] *Oblicza Wschodu w kulturze polskiej*, red. G. Kotlarski, M. Figura, Poznań 1999.

² M. Kornat, *Bolszewizm, totalitaryzm, rewolucja, Rosja: początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918-1939)*, t. 1 i 2, Kraków 2003-2004; idem, *Polska szkoła sowietologiczna 1930-1939*, Kraków 2003.

³ R. i H. Szawłowski, *Polish Sovietology 1918-1939*, „The Polish Review” 1973, nr 3, s. 3-36 oraz *Western Research on Russia until 1939*, „Canadian Slavonic Papers” 1967, nr 2, s. 145-160.

⁴ M. Filipowicz, *Wobec Rosji. Studia z dziejów historiografii polskiej od końca XIX wieku po drugą wojnę światową*, Lublin 2000; A. Wierzbicki, *Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii*, Warszawa 2001; J. Skoczyński, J. Woleński, *Historia filozofii polskiej*, Kraków 2010, s. 489-519.

⁵ M. Broda, J. Kurczak, P. Waingertner, *Komunizm w Rosji i jego polskie interpretacje*, Łódź 2006; J. Bratkiewicz, *Wielkoruski szowinizm w świetle teorii kontynuacji*, Warszawa 1991.

⁶ Zob. K. Kawalec, *Narodowa Demokracja wobec faszyzmu 1922-1939*, Warszawa 1989; M. Marszał, *Włoski faszyzm i niemiecki narodowy socjalizm w poglądach ideologów Narodowej Demokracji 1926-1939*, Wrocław 2001; idem, *Włoski faszyzm w polskiej myśli politycznej i prawnej 1922-1939*, Wrocław 2007; *Amica Italia. Polscy prawnicy wobec włoskiego faszyzmu 1922-1939*, opr. M. Marszał, Kraków 2004.

były prawie w całości zdecydowanie krytyczne, z wyjątkiem najbardziej skrajnych środowisk pravicowo-nacjonalistycznych⁷.

Po 1945 r. w nauce zachodniej dokonywano porównań systemów faszystowskich i komunistycznych oraz ustrojów państw istniejących w obozie krajów komunistycznych, rozwijając koncepcję totalitaryzmu, która niewątpliwie miała określony kontekst polityczny, związany z rywalizacją „zimnowojenną” wielkich mocarstw⁸.

⁷ L. Górnicki, *Prawo Trzeciej Rzeszy w nauce i publicystyce prawniczej Polski międzywojennej (1933-1939)*, Bielsko-Biała 1993; M. Musielak, *Nazizm w interpretacjach polskiej myśli politycznej okresu międzywojennego*, Poznań 1997; *Pod znakiem swastyki. Polscy prawnicy wobec Trzeciej Rzeszy 1933-1939*, opr. M. Maciejewski, M. Marszał, Kraków 2005.

⁸ Z bogatej literatury przedmiotu zob. m.in. R. Byrnes, *A History of Russian and East European Studies in the United States*, Lanham 1994; R. Aron, *Democratie et totalitarisme*, Paris 1956; H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York 1951; C. Friedrich, Z. Brzeziński, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1959; C. Friedrich, *Totalitarianism*, Cambridge 1954; J. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, London 1955; H. Buchheim, *Totalitarian Rule: Its Nature and Characteristics*, Middletown 1968; C. Friedrich, M. Curtis, B. Barber, *Totalitarianism in Perspective: Three Views*, New York 1969; L. Shapiro, *Totalitarianism*, London 1972; *1984 Revisited: Totalitarianism in our Century*, New York 1983; S. Soper, *Totalitarianism: A Conceptual Approach*, Lanham 1985; J. Monnerot, *Sociologie du Communisme*, Paris 1949; M. Florinsky, *Toward an Understanding of the USSR*, New York 1951; B. Moore, *Terror and Progress: USSR*, Cambridge 1954; R. Bauer, A. Inkeles, *The Soviet Citizen. Daily Life in a Totalitarian Society*, Cambridge 1959; A. Meyer, *The Soviet Political System*, New York 1965; B. Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston 1966; R. Conquest, *The Soviet Police System*, London 1968; C. Johnson, *Change in the Communist System*, Stanford 1970; R. Tucker, *The Soviet Political Mind. Stalinism and Post-Stalin Change*, New York 1973; A. Besancon, *Les origines intellectuelles du leninisme*, Paris 1977; L. Shapiro, *The Government and Politics of the Soviet Union*, New York 1978; J. Hough, M. Fainsod, *How the Soviet Union is Governed*, Cambridge 1979; A. Zinoviev, *Homo Sovieticus*, Boston 1985; idem, *The Reality of Communism*, London 1984; V. Tismenau, *The Crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe*, London 1988; *The Collapse of Communism*, New York 1990; *Exit from Communism*, red. S. Graubard, Princeton 1993; J. Dunlop, *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire*, Princeton 1993; S. Torney, *Making Sense of Tyranny. Interpretations of Totalitarianism*, Manchester 1995; A. Gleason, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, Oxford 1995; F. Furet, E. Nolte, *Fascisme et communisme*, Paris 1998; *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism*, red. A. Siegel, Amsterdam 1998; M. Malia, *Russia under Western Eyes*, Harvard-Cambridge 1999; B. Bruneteau, *Les totalitarismes*, Paris 1999; M. Halberstam, *Totalitarianism and the Modern Conception of Politics*, New Heaven 1999; *Fascism, Totalitarianism and Political Religion*, red. R. Griffin, London-New York 2005; M. Geyer, S. Fitzpatrick, *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge 2009; F. Neumann, *Behemot. The Structure and Practice of National Socialism 1933-1944*, New York 1963; E. Nolte, *Three Faces of Fascism*, New York 1965; M. Bronszta, *German National Socialism 1919-1945*, Santa Barbara 1966; K. Bracher, *The German Dictatorship*, New York 1970; P. Hayes, *Fascism*, London 1973; J. Fest, *Hitler*, New York 1974; R. Waite, *The Psychopathic God. Adolf Hitler*, New York 1977; W. Shirer, *The rise and fall of the Third Reich*, New York 1981; C. Fest, *Hitler Eine Biographie*, Berlin 1992; I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, London 1993; G. Gentile, *Fascismo. Storia e interpretazione*, Roma 2002; R. Paxton, *The Anatomy of Fascism*, London 2004; J. Fest, *Oblicze Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1970; G. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualny III Rzeszy*, Warszawa 1972; R. de Felice, *Interpretacje faszyzmu*, Warszawa 1976; R. Gruneberger, *Historia społeczna III Rzeszy*, Warszawa 1987; H. Carrere, *Stalin. Państwo terroru*, Warszawa 1983; M. Malia, *Lekcja rewolucji rosyjskiej*, Kraków 1986; K. Popper, *Spółczesność otwarte i jego wrogowie*, Warszawa 1987; idem, *Nędza historycyzmu*, Warszawa 1987; L. Cohen, L. Schapiro, *Kierunki badań systemów komunistycznych*, [w:] *Władza – polityka. Wybór tekstów ze współczesnej*

Od zakończenia II wojny światowej kontynuowano w Polsce badania nad nazizmem i faszyzmem włoskim, uznając te doktryny polityczno-prawne za właściwe dla ustroju totalitarnego⁹. W propagandzie komunistycznej odrzucano jednocześnie z powodów ideologicznych wszelkie próby definiowania ustrojów państw komunistycznych jako totalitarnych, podejmowane w nauce zachodniej.

Badania nad faszyzmem były prowadzone po 1945 r. początkowo przede wszystkim przez historyków prawa, marksistowskich teoretyków prawa oraz konstytucjonalistów (Stanisława Ehrlicha, Konstantego Grzybowskiego, Leona Halbana, Stefana Rozmaryna). W latach 60. działalność naukową w tym zakresie podjął Franciszek Ryszka, który prowadził prace interdyscyplinarne z zakresu historii prawa, historii doktryn, nauk politycznych, psychologii społecznej i socjologii. Ich wyniki weszły na trwałe do dorobku historiografii polskiej i światowej¹⁰. W latach 70. i 80. rozwinęły się nowe zespoły badawcze w prawniczych ośrodkach uniwersyteckich w Warszawie, Poznaniu (Henryk Olszewski, Maria Zmierzak) i Krakowie (Wiesław Kozub-Ciembroniewicz). Dużą rolę odegrał wrocławski periodyk „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” redagowany przez Karola Joncę i grono jego współpracowników¹¹. Problematyka faszyzmu stanowiła też stały przedmiot dociekań badawczych historyków „ogólnych”, politologów, filozofów polityki i socjologów, w tym m.in. Jerzego Borejszy, Antoniego Czubińskiego, Jerzego Holzera i Czesława Madajczyka.

Ze względu na szeroką autonomię badawczą polscy naukowcy emigracyjni podejmowali aktywnie problematykę totalitaryzmu i komunizmu, wzbogacając w istotny sposób dorobek powojennej sowietologii zachodniej¹². Istotne znaczenie w tym zakresie miało utworzenie Instytutu Wschodniego „Reduta”, działającego od 1947 r.

---

politologii zachodniej, Warszawa 1988; E. Jackel, *Panowanie Hitlera. Spełnienie światopoglądu*, Wrocław 1989; A. Bullock, *Hitler i Stalin. Żywoty równoległe*, Warszawa 1994; R. Eatwell, *Faszyzm. Historia*, Poznań 1999; I. Kershaw, *Hitler 1889-1939*, Poznań 2001-2002; N. Frei, *Państwo wodzowskie*, Warszawa 2003; R. Miedwiediew, *Pod osąd historii. Geneza i następstwa stalinizmu*, Warszawa 1990; A. Besancon, *Anatomia widma. Ekonomia polityczna realnego socjalizmu*, Warszawa 1992; F. Furet, *Przeszłość pewnego złudzenia. Esej o idei komunistycznej w XX w.*, Warszawa 1996; R. Conquest, *Stalin*, Warszawa 1996; idem, *Wielki terror*, Warszawa 1997; E. Nolte, *Tradycja zacośnania. Pięć wieków Rosji w systemie światowym*, Poznań 1997; M. Malia, *Sowiecka tragedia: historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917-1991*, Warszawa 1998; A. Besancon, *Przekleństwo wieku: o komunizmie, narodowym socjalizmie i jedyności Zagłady*, Warszawa 2000; *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 2000; S. Montefiore, *Stalin. Dwór czerwonego cara*, Warszawa 2004.

⁹ Zob. W. Kozub-Ciembroniewicz, *Interpretacje faszyzmu w Polsce (1945-1989)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1995, s. 63-100.

¹⁰ Zob. m.in. F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964; W. Kozub-Ciembroniewicz, *Faszyzm i niedemokratyczne systemy władzy w twórczości naukowej Franciszka Ryszki*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2004; M. Maciejewski, *Prawo, państwo i polityka w poglądach Franciszka Ryszki*, [w:] *Wybitni prawnicy na przestrzeni wieków*, red. M. Marszał, J. Przygodzki, Wrocław 2006.

¹¹ Zob. H. Olszewski, *Karola Joncy „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2008, z. 1, s. 291-298.

¹² R. Habielski, *Humanistyka polska poza krajem (1945-1989)*, [w:] *Humanistyka polska w latach 1945-1990*, red. U. Jakubowska, J. Myśliński, Warszawa 2006.

w Londynie¹³. Ważną rolę odegrali w nauce zachodniej Adam Ulam, Richard Pipes, Zbigniew Brzeziński, Józef Bocheński, Leopold Łąbędz, Leszek Kołakowski, Andrzej Walicki.

Problematyka totalitaryzmu komunistycznego i sposobów walki z nim stanowiła stały i jeden z najważniejszych wątków poruszanych w badaniach naukowych, emigracyjnej literaturze i publicystyce oraz działaniach poszczególnych emigracyjnych ugrupowań politycznych¹⁴. Do najważniejszych antykomunistycznych ośrodków intelektualnych emigracji powojennej zaliczyć trzeba niewątpliwie paryski Instytut Literacki Jerzego Giedroycia, wydający „Kulturę” i „Zeszyty Historyczne”¹⁵. Głównym pismem emigracji pomarcowej o profilu antytotalitarnym okazał się natomiast „Aneks”, redagowany przez Aleksandra Smolara w latach 1973-1989¹⁶.

Literatura emigracyjna miała decydujący wpływ na budowanie postaw antykomunistycznych i antytotalitarnych w krajowych środowiskach opozycyjnych. Tematyka totalitaryzmu i sposobów walki z nim stanowiła podstawowy element niezależnej myśli politycznej kreowanej od połowy lat 70. w środowiskach polskiej antysystemowej opozycji demokratycznej¹⁷.

Po przełomie politycznym 1989 roku rozwinięto badania historyczne i politologiczne w zakresie najnowszej historii Polski oraz ZSRR i państw byłego bloku wschodniego. Nowa perspektywa badawcza pozwoliła na dokonywanie badań porównawczych szeroko rozumianego faszystwu i komunizmu¹⁸. Historycy prawa prowadzą też od kilkunastu lat istotne badania nad systemem komunistycznym w Rosji i w Polsce w aspekcie głównie ustrojowo-prawnym¹⁹.

¹³ M. Wolański, *Kierunki działalności i funkcje Instytutu Wschodniego „Reduta”*, „Przegląd Wschodni” 1998, z. 1, s. 171-182.

¹⁴ T. Wolsza, *Za żelazną kurtyną. Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/1945-1953*, Warszawa 2005; *Emigracja polska wobec problemów przebudowy i sowietyzacji kraju po drugiej wojnie światowej*, red. R. Sudziński, Toruń 2007; P. Wójtowicz, *Obraz Związku Sowieckiego w ujęciu polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii w latach 1945-1956*, Warszawa 2008; R. Habielski, *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, Warszawa 1999; E. Czaplejewicz, *Polska literatura lagrowa*, Warszawa 1992.

¹⁵ Zob. m.in. M. Grochowska, *Jerzy Giedroyc. Do Polski ze snu*, Warszawa 2009; R. Habielski, *Dokąd nam iść wypada? Jerzy Giedroyc. Od „Buntu Młodych” do „Kultury”*, Warszawa 2006; J. Korek, *Paradoksy paryskiej „Kultury”. Styl i tradycje myślenia politycznego*, Lublin 2000; M. Tyrchan, *Paryska „Kultura” wobec konfliktów politycznych w Polsce (1976-1989)*, Poznań 2011; J. Breczko, *Poglądy historyzoficzne pisarzy z kręgu „Kultury” paryskiej – przewyciężenie katastrofizmu, odrzucenie mesjanizmu*, Lublin 2010.

¹⁶ A. Paczkowski, „Aneks” 1973-89, „Res Publica” 1990, nr 9, s. 28-37; M. Tyrchan, „Aneks” – pismo emigracji pomarcowej, „Studia Medioznawcze” 2009, nr 2, s. 104-120.

¹⁷ A. Friszke, *Opozycja polityczna w Polsce 1945-1980*, Londyn 1994; R. Matyja, *Państwowość PRL w polskiej refleksji politycznej 1956-1980*, Kraków 2007; K. Łąbędz, *Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981-1989*, Kraków 1987; D. O s t, *Solidarity and the Politics of Anti-Politics: Opposition and Reform in Poland since 1968*, Philadelphia 1990.

¹⁸ J. Borejsza, *Faszystw, narodowy socjalizm i stalinizm z perspektywy XXI stulecia*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2002.

¹⁹ Zob. m.in. A. Bosiacki, *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917-1921*, Warszawa 1999; A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991, czyli historia wszech-*

W celu podsumowania dokonań polskiej nauki i myśli politycznej XX w. w zakresie refleksji nad totalitaryzmem i autorytaryzmem Katedra Doktryn Politycznych i Prawnych Uniwersytetu Wrocławskiego zorganizowała w dniach 7-9 grudnia 2010 r. w Karpaczu interdyscyplinarną konferencję naukową z udziałem historyków doktryn, historyków prawa, historyków najnowszych dziejów Polski i politologów. Wśród zaproszonych gości byli nestorzy sowietologii zachodniej – Richard Pipes i Zbigniew Brzeziński. Materiały konferencyjne stanowiły podstawę przygotowania i opublikowania kolejnego (XXXIII) tomu „Studiów nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, tworzącego cenne monograficzne opracowanie dotyczące polskich interpretacji totalitaryzmu i systemów autorytarnych.

Artykuły zamieszczone w najnowszym tomie „Studiów” dotyczą zarówno przedwojennych ocen faszyzmu i komunizmu dokonywanych przez polityków i naukowców w II RP, jak również powojennych dyskusji prowadzonych w Polsce i na emigracji w zakresie szeroko rozumianego totalitaryzmu. Część materiałów dotyczy ponadto praktyki ustrojowej w Polsce przed 1939 r. i w okresie PRL.

Marek Maciejewski dokonał w swoim opracowaniu wnikliwej analizy interpretacji doktryny i praktyki nazistowskiej dokonywanej w latach 1922-1924 dla potrzeb MSZ przez polskiego konsula generalnego w Monachium Leszka Malczewskiego, opierając się przy tym przede wszystkim na materiałach Archiwum Akt Nowych w Warszawie. W ocenie Maciejewskiego Malczewski nie przecenił zbytnio znaczenia NSDAP w pierwszych latach jej działalności, ale również nie bagatelizował podejmowanych przez nazistów prób zwalczania demokratycznego systemu weimarskiego. Naziści byli postrzegani jako ugrupowanie nacjonalistyczne i prawicowe, o znaczeniu przede wszystkim lokalnym.

Maciej Marszał zaprezentował interpretacje doktryny i praktyki ustrojowej włoskiego faszyzmu dokonywane przez polskich socjalistów w latach 1922-1939 (m.in. Mieczysława Niedziałkowskiego, Leona Wasilewskiego, Ludwika Kulczyckiego i Aleksandra Hertza). W ich ujęciu faszyzm był doktryną antysocjalistyczną, antyliberalną i antydemokratyczną. Analizowali oni genezę ruchu faszystowskiego oraz instytucje „państwa totalnego”, z osobą wodza i jego partią na czele. Krytykowali ponadto faszystowski model kultury i wychowania oraz korporacyjną politykę ekonomiczną (zaprzeczającą teorii socjalizmu). Marszał podkreślił przy tym, iż stosunek polskich socjalistów wobec włoskiego faszyzmu był generalnie bardziej krytyczny od większości pozostałych ugrupowań II RP, a tezy A. Hertza były zbieżne z wieloma ustaleniami powojennych badaczy fenomenu totalitaryzmu.

---

związkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs, Warszawa 2010; M. Kallas, A. Lityński, *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2003; A. Lityński, *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2008; L. Mażewski, *Posttotalitarny autorytaryzm PRL 1956-1980. Analiza ustrojowo-polityczna*, Warszawa 2010; idem, *System rządów w PRL (1952-1989)*, Warszawa-Biała Podlaska 2011; J. Kuisz, *Charakter prawny porozumień sierpniowych 1980-1981*, Warszawa 2009; A. Lityński, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999; A. Stawska-Rippel, *Prawo sądowe Polski Ludowej 1944-1950 a prawo Drugiej Rzeczypospolitej*, Katowice 2006; A. Machnikowska, *Prawo własności w Polsce w latach 1944-1981. Studium historycznoprawne*, Gdańsk 2010; Z. Ziemia, *Prawo przeciwko społeczeństwu. Polskie prawo karne w latach 1944-1956*, Warszawa 1997; *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944-1956*, red. W. Kulesza, A. Rzepliński, Warszawa 2000.

Stosunek polskich przedwojennych badaczy i publicystów wobec praktyki ustrojowej faszyzmu i nazizmu omówiono w interesujących tekstach dotyczących Szymona Rundsteina, Władysława Jabłonowskiego, Leopolda Caro i innych ekonomistów. Leonard Górnicki wskazał na oryginalne i krytyczne koncepcje Rundsteina dotyczące nazistowskiego prawa cywilnego (prywatnego) i publicznego prawa międzynarodowego, mającego uzasadniać ekspansjonistyczne koncepcje polityczne III Rzeszy. Admiratorem systemu faszystowskiego okazał się Władysław Jabłonowski, nie ukrywający poparcia do polityki B. Mussoliniego²⁰. Pisząca o nim Małgorzata Kiwior-Filo podkreśliła nacjonalistyczne, antyparlamentarne i prosyndykalistyczne sympatie Jabłonowskiego. W miarę pozytywne oceny wyrażano wobec faszyzmu w niektórych kręgach ekonomistów (m.in. Witold Krzyżanowski, Jan Zdzitowiecki, Leopold Caro, Roman Rybarski), na co słusznie zwrócili uwagę w swoich tekstach Piotr Szymaniec i Paweł Fiktus²¹. W rewolucji faszystowskiej widziano skuteczne rozwiązanie problemów wynikających z niestabilnego charakteru rządów parlamentarnych, a system syndykalno-korporacyjny miał nie tylko usprawnić życie ekonomiczne, lecz również osłabić w masach robotniczych oddziaływanie ideologii komunistycznej. Katolicki ekonomista Leopold Caro widział w ekonomicznych projektach faszyzmu urzeczywistnienie idei solidaryzmu społecznego, mającego likwidować negatywne skutki ustroju kapitalistycznego. W tym kontekście analizowano włoską politykę anty kryzysową i jej metody walki ze wzrastającym bezrobociem.

Tematyki nazizmu dotyczyły też dwa inne opracowania, autorstwa Marka Bankowicza i Janusza Sondla. Bankowicz zasadnie wskazał w swoim tekście na istotne lewicowe i socjalistyczne wątki ideologiczne istniejące w faszystowskiej i hitlerowskiej doktrynie oraz praktyce ustrojowej, pomimo oficjalnie głoszonego w III Rzeszy antykomunizmu. Bankowicz uznał socjalizm wręcz za jeden z filarów nazizmu (obok nacjonalizmu i rasizmu). Z kolei Sondał skupił się na patologicznych przekształceniach włoskiego i niemieckiego systemu prawnego w okresie międzywojennym, dotyczących m.in. wprowadzania prymatu prawa publicznego, represyjnego charakteru prawa karnego i rasistowskiego ustawodawstwa narodowościowego. Podkreślał też otwartą niechęć prawników niemieckich do tradycji prawa rzymskiego²². Stwierdzał on przy tym paradoksalnie, że „prawo stworzone w starożytności w warunkach epoki niewolniczej okazało się znacznie mniej barbarzyńskie aniżeli system prawa powstały w cywilizowanym państwie środkowej Europy w pierwszej połowie XX w.”

Richard Pipes zreferował syntetycznie w omawianym tomie „Studiów” poglądy polskich przedwojennych polityków i uczonych (m.in. Józefa Piłsudskiego, Romana Dmowskiego, Stanisława Kutrzeby, Jana Kucharzewskiego, Józefa Mackiewicza,

---

²⁰ Zob. m.in. W. Jabłonowski, „*Amica Italia*” (*Rzecz o faszyzmie*). *Wrażenia i rozważania*, Poznań 1926.

²¹ Zob. W. Krzyżanowski, *Polityka ekonomiczna faszyzmu*, Lublin 1933; J. Zdzitowiecki, *Faszyzm i włoski system podatkowy*, Poznań 1937; M. Czerwiński, *Idea solidaryzmu społecznego Leopolda Caro drogą do totalizmu*, [w:] *Dokonania współczesnej myśli ekonomicznej*, red. U. Zagórajonszta, Katowice 2010; J. Chodorowski, *Roman Rybarski (1887-1942)*, Warszawa 1997.

²² Zob. też m.in. A. Bosiacki, *Prawo rzymskie w systemach totalitarnych*, „*Studia Iuridica*” 2000, t. 37; W. Wołodkiewicz, *Reżimy autorytarne a prawo rzymskie*, [w:] idem, *Czy prawo rzymskie przestało istnieć?*, Kraków 2003.

Mariana Zdziechowskiego, Feliksa Konecznego oraz naukowców związanych z wileńskim Instytutem Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej – Wiktora Sukiennickiego i Stanisława Swianiewicza) dotyczące oceny totalitarnego ustroju sowieckiego²³. Większość z nich uważała działalność radzieckiego państwa komunistycznego za poważne zagrożenie polityczne i militarne dla II RP, a ponadto za objaw silnego kryzysu ideologicznego, promującego nihilizm i odrzucenie wielu tradycyjnych wartości cywilizacji zachodniej. Wskazywali oni na związki państwa sowieckiego ze wschodnią tradycją despotyczną i Rosją carską, widoczne zwłaszcza w sposobie prowadzenia imperialnej polityki zagranicznej, instrumentalnym traktowaniu prawa, szerokim stosowaniu policyjnego aparatu terroru itd.

Marek Kornat scharakteryzował natomiast główne cechy teorii „rewolucji antyliberalnej” (antydemokratycznej i antyparlamentarnej) wpływającej w istotny sposób na wiele polskich przedwojennych koncepcji „państwa totalnego”, uznających je za skutek postępującego kryzysu świata zachodniego. Podkreślił przy tym, że większość polskich badaczy zajmowała stanowisko krytyczne wobec systemów totalitarnych, nawet jeżeli popierali oni generalnie np. wzmocnienie władzy wykonawczej w Polsce. Jacek Srokosz, Lech Dubel i Bogumił Grott zanalizowali w swoich artykułach koncepcje „państwa totalnego” formułowane przez Macieja Starzewskiego, ks. Józefa Kobylńskiego oraz środowiska endeckie i narodowe. Życiu politycznemu II RP i zasadniczo autorytarnej praktyce ustrojowej po 1926 r. poświęcone zostały artykuły Krzysztofa Kawalca, Jacka Piotrowskiego i Jacka Srokosza.

Istotna część nowego tomu „Studiów” poświęcona została analizom systemów komunistycznych i faszystowskich dokonywanym po 1945 r. w Polsce i na emigracji. Anna Kanarek ukazała interpretacje procesu norymberskiego dokonywane przez Franciszka Ryszkę, a Adam Wielomski opisał wielowątkowy spór o znaczenie twórczości naukowej Carla Schmitta, uznawanego m.in. za zwolennika teorii antyliberalnych, sympatyka III Rzeszy oraz twórcę oryginalnych poglądów z zakresu tzw. teologii politycznej. Olga Ostaszewska i Kazimierz Ostaszewski przypomnieli duży wkład środowiska naukowego KUL w rozwój refleksji nad totalitaryzmem, który w okresie PRL-u był znacznie utrudniony z powodów politycznych.

Adam Bosiacki i Arkady Rzegocki skupili się natomiast na ukazaniu wpływu polskich emigrantów powojennych na rozwój sowietologii zachodniej, uznawanej za istotny antykomunistyczny oręż ideologiczny w okresie „zimnej wojny”. W grupie tej byli politolodzy, historycy i filozofowie – Adam Ulam, Richard Pipes, Zbigniew Brzeziński, Józef Bocheński, Leopold Łabędź, Leszek Kołakowski, Andrzej Walicki²⁴. Szczególną uwagę zwrócono przy tym na dorobek intelektualny Bocheń-

---

²³ Zob. też m.in. J. Skoczyński, *Pesymizm filozoficzny Mariana Zdziechowskiego*, Wrocław 1983; E. Wesółowska, *Działacz przed katastrofą. O poglądach społecznych i politycznych Mariana Zdziechowskiego*, Toruń 1994; J. Skoczyński, *Idee historiozoficzne Feliksa Konecznego*, Kraków 1999; E. Jeliński, *Marksizm w perspektywie polskiej myśli politycznej (na przykładzie poglądów J. Kucharzewskiego)*, [w:] *Cywilizacja Rosji imperialnej*, red. P. Kraszewski, Poznań 2000; L. Gawor, *O wielości cywilizacji. Filozofia społeczna Feliksa Konecznego*, Lublin 2002; K. Frączczak, *Feliks Koneczny o państwie i wartościach*, Kraków 2003.

²⁴ Zob. m.in. A. Ulam, *The New Face of Soviet Totalitarianism*, Cambridge 1963; idem, *The Bolsheviks. The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*,

skiego – twórcy Instytutu Europy Wschodniej we Fryburgu i redaktora prestiżowego pisma „Studies in Soviet Thought”. Bosiacki i Rzegocki przekonująco wykazali, że naukowcy emigracyjni tworzyli ważne dzieła dotyczące interpretacji systemu komunistycznego w ZSRR i całym bloku wschodnim. Dokonywano przy tym wnikliwej analizy ustroju polityczno-prawnego, życia ekonomiczno-społecznego oraz samej ideologii marksistowskiej i komunistycznej. Nowatorski charakter ma opracowanie Piotra Fiedoryczka dotyczące badań polskich prawników emigracyjnych (Zygmunta Nagórskiego, Kazimierza Grzybowskiego, Aleksandra Rudzińskiego) nad procesem sowietyzacji prawa cywilnego w PRL. Fiedorczyk podkreślił, że wiele ich krytycznych ustaleń znalazło potwierdzenie w badaniach historycznoprawnych prowadzonych już po 1989 roku. Cennym uzupełnieniem rozważań Fiedoryczka są z pewnością uwagi Anny Stawarskiej-Rippel poświęcone ocenie radzieckiej procedury cywilnej. Wskazała ona w swoim artykule na próby łączenia przez „ustawodawcę socjalistycznego” nowych marksistowskich trendów w teorii państwa i prawa z zachodnioeuropejskimi koncepcjami prawa prywatnego i tradycją prawną przedrewolucyjnej Rosji.

Cennym uzupełnieniem omawianego tomu „Studiów” są też opracowania dotyczące twórczości naukowej badaczy ukraińskich – Dmytra Doncowa i Jarosława Starucha oraz analizy Zbigniewa Brzezińskiego i Zbigniewa Raua poświęcone kwestii ewolucji ustroju komunistycznego po II wojnie światowej.

Interesujące okazały się ponadto – zaprezentowane przez Jarosława Macałę – spory dotyczące oceny komunizmu, dokonywane w Polsce po 1989 roku²⁵. Wykazał on bezsprzecznie, że ich cechą charakterystyczną jest silny związek pomiędzy stosunkiem wobec spuścizny komunistycznej (kwestii lustracji, dekomunizacji itd.) a wyznawanym światopoglądem politycznym. Zwolennicy idei prawicowych postrzegają generalnie system polityczny PRL jako totalitarny i zbrodniczy praktycznie do 1989 r., podczas gdy lewica postkomunistyczna i opiniotwórcza część dawnej opozycji demokratycznej akcentuje określoną ewolucję ustrojową Polski, która po 1956 r. miała mieć cechy bardziej państwa autorytarnego niż totalitarnego (Andrzej Walicki, Krzysztof Pomian, Jerzy Borejsza). Część komentatorów jest również skłon-

---

New York 1965; idem, *The Communists. The Story of Power and Lost Illusions*, New York 1992; R. Pipes, *Formation of the Soviet Union*, Cambridge 1954; idem, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005; Z. Brzeziński, *Wielkie bankructwo. Narodziny i śmierć komunizmu w XX w.*, Paryż 1990; P. Vaughan, *Zbigniew Brzeziński*, Warszawa 2010; J. Bocheński, *Lewica, religia, sowietologia*, Warszawa 1996; idem, *Marksizm-bolszewizm. Nauka czy wiara?*, Komorów 1999; A. Bosiacki, *Śmierć ostatniego sowietologa? Koncepcje sowietologiczne śp. Ojca Profesora Innocentego Bocheńskiego*, „Przegląd Humanistyczny” 1997, nr 1; J. Parys, „Dlaczego antykomunizm?” *Ojciec Bocheński jako sowietolog*, „Arcana” 2005, nr 1-2; L. Łąbędź, *Revisionism*, London 1962; L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie – rozwój – rozkład*, Paryż 1976-1978; A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.

²⁵ Zob. m.in. T. Bogucka, *Polak po komunizmie*, Kraków 1997; B. Wildstein, *Dekomunizacja, której nie było*, Kraków 2000; P. Śpiewak, *Pamięć po komunizmie*, Gdańsk 2005; A. Walicki, *Totalitaryzm i posttotalitaryzm. Próba definicji* [w:] idem, *Polskie zmagania z wolnością*, Kraków 2000; A. Magierska, *Spory o historię PRL*, Warszawa 1995; *Spór o PRL*, Kraków 1996; A. Friszke, *Spór o PRL w III Rzeczypospolitej*, „Prawo i Sprawiedliwość” 2002, nr 1; K. Kersten, *Intelektualiści w Polsce wobec stalinizmu*, „Mówią Wieki” 1996, nr 1; M. Hirszowicz, *Pułapki zaangażowania. Intelektualiści w służbie komunizmu*, Warszawa 2001.

na do pozytywnej oceny osiągnięć komunistów w zakresie prowadzonej przez nich polityki socjalnej, modernizacji ekonomicznej kraju itd.

Zróznicowane opracowania zawarte w nowym tomie „Studiów” ukazują bogactwo polskiej refleksji nad fenomenem totalitaryzmu, prowadzonej od 1920 r. Poszczególne artykuły siłą rzeczy nie mogły wyczerpać poruszanych wątków, wskazały jednak na dalsze istotne kierunki badań nad faszyzmem, nazizmem i komunizmem (również przy zastosowaniu metody porównawczej). Zauważalna jest pewna dysproporcja pomiędzy materiałami dotyczącymi faszyzmu a tekstami poświęconymi komunizmowi, szczególnie w okresie międzywojennym. Badania nad polskimi interpretacjami sowietyzmu dokonywanymi przed 1939 r. są prowadzone od kilkunastu lat m.in. przez Marka Kornata. W recenzowanym tomie ograniczono się tymczasem do opublikowania referatu R. Pipesa dotyczącego polskiej sowietologii przedwojennej, który miał charakter skrótowy. Zabrakło też szerszego odniesienia się do kwestii polskich powojennych badań nad systemami autorytarnymi (w Hiszpanii, Portugalii i Ameryce Południowej), prowadzonych np. przez F. Ryszkę i J. Holzera.

Polskie powojenne badania w zakresie faszyzmu i nazizmu zostały już opisane wielokrotnie, m.in. na łamach wcześniejszych tomów „Studiów” (przez W. Kozubaciembroniewicza, M. Maciejewskiego, M. Zmierczak i H. Olszewskiego), zasadnie wobec tego przy prezentowaniu osiągnięć naukowych po 1945 r. skupiono się na ukazaniu interesującego dorobku uczonych emigracyjnych w zakresie sowietologii. Pożądane byłby dalsze badania w tym zakresie, dotyczące m.in. oryginalnego wkładu Polaków w rozwój licznych teorii totalitaryzmu. Należy w tym miejscu podkreślić, że środowisko intelektualne paryskiej „Kultury” utrzymywało przez długie lata ożywione kontakty z instytucjami Kongresu Wolności Kultury – międzynarodowej organizacji sprzeciwiającej się ekspansji ideologii totalitarnych i prokomunistycznym sympatiom części elit zachodnioeuropejskich²⁶. Kongres miał generalnie profil lewicowy, ale jednocześnie silnie antykomunistyczny. W jego pracach uczestniczył m.in. A. Koestler, G. Mann, K. Jaspers, J. Burnham, R. Aron, N. Nabokov, F. Bondy, M. Lasky, D. Bell, I. Berlin, I. Silone, L. Łabędź, Z. Brzeziński oraz ludzie „Kultury” – K. Jeleński, J. Czapski i C. Miłosz. Pismo Giedroycia współpracowało z periodykami kongresowymi – „Preuves”, „Der Monat”, „Encounter” i „Tempo Presente”. Współpraca polskich emigrantów z instytucjami kongresowymi dowodzi, iż mieli oni w okresie „zimnej wojny” bezpośredni kontakt z człowiekami zachodnimi środowiskami antykomunistycznymi, uczestniczącymi w debacie na temat licznych zagrożeń ze strony totalitaryzmu. Pożądane wobec tego byłby dalsze badania w zakresie związków polskich emigrantów z wieloma instytucjami i pismami kongresowymi. Odrębnej analizy winny doczekać się osiągnięcia naukowe polskich prawników emigracyjnych dotyczące analizy ustroju i prawa państw systemu komunistycznego.

MIKOŁAJ TYRCHAN (Poznań)

---

²⁶ M. Tyrchan, *Instytut Literacki a Kongres Wolności Kultury (współpraca i konflikty)*, [w:] „Kultura” paryska. Twórcy, dzieło, recepcja, red. I. Hofman, Lublin 2007; P. Gremion, *Konspiracja wolności. Kongres Wolności Kultury w Paryżu (1950-1975)*, Warszawa 2004; M. Supruniuk, *Przyjaciele wolności. Kongres Wolności Kultury i Polacy*, Toruń 2008; P. Coleman, *The Liberal Conspiracy*, New York 1989.